

НАСТАВНО-НАУЧНОМ ВЕЋУ
ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
БЕОГРАД

РЕФЕРАТ О ЗАВРШЕНОЈ ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ

Наставно-научно веће Филозофског факултета, на седници одржаној 08.03.2016. год., изабрало нас је у комисију за оцену докторске дисертације кандидата мр Бранке Радојевић под називом ПРОБЛЕМИ У ПОНАШАЊУ И РАЗВОЈ НЕСИГУРНИХ ОБРАЗАЦА ВЕЗИВАЊА: УЛОГА КОНТЕКСТА ОДРАСТАЊА ДЕЦЕ ПОД РИЗИКОМ и после анализе текста подносимо следећи реферат о завршеној докторској дисертацији.

1. Основни подаци о кандидату и дисертацији

Бранка Радојевић рођена је 02.03.1967. год. у Земуну. Основну школу и V београдску гимназију завршила је у Београду, где је и дипломирала на Одељењу за психологију Филозофског факултета у Београду 1995. године. Магистарску тезу под називом *Иspoљеност проблема у понашању код деце са сметњама у институционалном и породичном контексту* одбранила је на Одељењу за психологију истог факултета 2014. године.

Поред психотерапијских и обука из клиничке процене - *Роршахова пројективна техника* (Едукатор: Др С. Цмелић & РЗМЗ Лаза Лазаревић, 1992), *Системска породична терапија* (Асоцијација породичних терапеута, 1993-1995) и *Основе групне анализе*, (М. Pines, 2006), завршила је више специјализованих едукација. Мастер тренер (тренер тренера) је међународног *PRIDE програм за обуку хранитеља и усвојитеља* (Rob van Pagee-a, Eighen Kracht Холандија, 2007-2009).

Регионални тренер је за *Технике позитивног дисциплиновања деце* (Проф. др Џоан Дурант, Манитоба Универзитет, Канада, 2013.) Из области форензичке психологије похађала је едукацију *Основи бихејвиоралне анализе починилаца сексуалне злоупотребе деце* (Проф. др Џо Саливан, Универзитет у Бирмигему, 2010), као и едукацију за *Припрему и вођење интервјуа са децом жртвама и сведоцима насиља у судском поступку* (Проф. др. сц. Гордана Буљан Фландер, Поликлиника за заштиту деце града Загреба, 2015).

У периоду од 1992. до 1995. године волонтира на Одељењу за урологију КБЦ Србија (психогене сек. дисфункције, енуреза код деце и др.) и у КПБ „Лаза Лазаревић (психотерапија и дијагностика). Од 1996. до 1999. ради на Одељењу за психологију (админ. посао секретара) и паралелно пружа психосоцијалну подршку адолесцентима у *Омладинском отвореном клубу*, Фонда за отворено друштво.

Од 1999. године у оквиру Асоцијације за алтернативно породично старање о деци - ФАМИЛИА, бави се емоционално-социјалним развојем деце са неповољним условима одрастања (без род. старања, злостављаном/занемареном децом...) и креирањем иновативних услуга у њиховој заштити, као и едукацијом стручњака, истраживањем и објављивањем публикација из те области. Руководила је бројним пројектима за подршку деци и младима са поремећајем понашања и/ли афективне везаности и њиховим породицама (биолошким/усвојитељским/хранитељским), младима који напуштају заштиту, децом са сметњама у развоју, као и програмима за унапређење знања и вештина стручњака социјалне заштите да изађу у сусрет потребама ових рањивих група. Такође, пружа индивидуалну и групну терапијску подршку за наведене циљне групе.

Као независни консултант учествовала је у реформским и другим пројектима намењеним унапређењу заштите деце осетљивих група и спровођењу процеса де-институционализације. У периоду 2015-2016 консултант је УНИЦЕФ-а на пројекту: *Унапређење права детета кроз јачање система правосуђа и социјалне заштите у Србији* – за едукацију судија, тужилаца, полиције и представника социјалне заштите у случајевима када су деца жртве или сведоци у правосудном процесу. За Министарство за социјална питања, Републике Србије била је консултант на

реформском пројекту *Развој породичног смештаја и усвојења* (део који се односи на усвојење, 2004. године), пре тога у анализи система социјалне заштите: *Design and Scoping Mission on Reform of Social Welfare System in Serbia* (2002) и др.

Аутор је акредитованих програма за обуку професионалаца у социјалној заштити: 1. *ПОДРШКА ДЕЦИ СА ПРОБЛЕМИМА У ПОНАШАЊУ И ЊИХОВИМ ПОРОДИЦАМА*; и 2. *ПРОЦЕНА ПОТРЕБА РАДИ ЕФИКАСНЕ ПОДРШКЕ – Обука за примену модела и батерије инструмената процене потреба деце са сметњама у развоју и њихових породица (РОД)*. Уредник је и један од аутора *РОД БАТЕРИЈЕ ЗА ПРОЦЕНУ ПОТРЕБА ДЕЦЕ И ЊИХОВИХ ПОРОДИЦА* (2011) која се користи у свим центрима за социјални рад и интер-ресорним комисијама у Србији (преко 500 обучених стручњака). Уредник је две стручне публикације намењене професионалцима социјалне заштите везано за процену и рад са децом са тешкоћама, аутор више чланака/поглавља у 8 стручних публикација и излагач на више домаћих и иностраних конференција/конгреса

Дисертација докторанткиње под називом *ПРОБЛЕМИ У ПОНАШАЊУ И РАЗВОЈ НЕСИГУРНИХ ОБРАЗАЦА ВЕЗИВАЊА: УЛОГА КОНТЕКСТА ОДРАСТАЊА ДЕЦЕ ПОД РИЗИКОМ* написана је на 192 стране, садржи 114 табела, 40 графика - дијаграма и шема, као и 208 библиографских јединица референтне и савремене литературе.

2. Предмет и циљ дисертације

Предмет докторске дисертације је испитивање доприноса несигурних образаца афективне везаности развоју проблема у понашању, на узорку деце под ризиком. У складу са тим, истраживање је настојало прво да препозна индикаторе за несигурне обрасце везивања кроз узрасне периоде, а затим да испита њихову повезаност са проблемима у понашању. Тиме су се истраживачким дизајном остварили услови за допуну развојног, социјално-интерактивног модела формирања проблема у понашању Патерсона, Рајда и Дишона (Patterson, Reid, Dishon, 1992), што омогућава не само боље разумевање утицаја неадекватне дијаде на настанак тешкоћа у социјализацији и понашању, већ и на тумачење појаве

пратећих тешкоћа у целокупном емоционално-социјалном развоју, а према различитим узрастима.

Истраживање реализовано у оквиру докторске дисертације мр Бранке Радојевић, у теоријском смислу, пружа увид о томе шта се догађа са процесом афективне везаности после четврте године живота (када се формално завршава последњи стадијум по Болбијевој теорији, а он сматра да је о реч целоживотном концепту), као и колики и какав је допринос овог значајног процеса у развоју проблема у понашању. Посебно су значајне импликације које ово истраживање може да има на праксу процене и креирања услуга за децу са проблемима у понашању: намеће неопходност холистичке процене личности у којој се тешкоће сагледавају контекстуално и потраге за њиховим индикаторима, не само у домену понашања, већ целокупног развоја, нарочито код деце *са раним индикаторима поремећаја понашања* (који предвидиво води ка делинквенцији уколико се не реагује на предшколском узрасту). Допринос овог рада употпуњује и примењени истраживачки дизајн и методологија студије, јер почива на оригиналној батерији за холистичку процену, која је заживела у актуелној домаћој пракси социјалне заштите.

Општи циљ истраживања јесте испитивање повезаности проблема у понашању и несигурних образаца афективне везаности – тачније, њиховог доприноса настанку тешкоћа у понашању и целокупном емоционално-социјалном развоју, на узорку деце под ризиком, из развојно-еколошке и холистичке перспективе.

Специфични циљеви били су:

1. Идентификација индикатора несигурних образаца везивања од детињства до пунолетства, пратећи њихову „метаморфозу“ кроз развојне стадијуме, али не само у домену формирања и одржавања односа, већ у оквиру целокупног емоционално-социјалног развоја и понашања: навика исхране, сна, чистоће; емоционалног реаговања; активитета и пажње; аутоеротских и аутоагресивних радњи; понашања и односа са ужим и ширим окружењем (одгајатељима, другим одраслима и вршњацима). Праћени узрасни распони 2 до 6 година; 7 до 12 година и преко 13 година (до 18/19) подударају се са

развојним класификацијама - предшколски узраст, пред-пубертет/пубертет и аделесценција.

2. Испитивање односа идентификованих индикатора несигурних образаца везивања и проблема у понашању са циљем разумевања механизма међузависности/повезаности, као и допуњавање развојног, социјално-интерактивног модела формирања проблема у понашању раног типа (Patterson, Reid, Dishon, 1992) из холистичке перспективе, што значи у односу на целокупни емоционално-социјални развој, деце из високо ризичног контекста.

3. Основне хипотезе

Све хипотезе засноване су на налазима релевантних иностраних и домаћих истраживања.

Генерална хипотеза: Рано искуство у афективној дијади утиче на целокупни развој, а несигурни обрасци везивања у популацији деце под ризиком, повећавају вероватноћу антисоцијалног понашања. У складу са тим, код деце са несигурним обрасцима афективне везаности која испољавају тешкоће у понашању, очекује се присуство бројних тешкоћа и у другим доменима емоционално-социјалног развоја. Када је реч о узрасту, очекује се да је могуће пратити испољавање показатеља несигурних образаца афективног везивања од раних узраста до одраслог доба, те идентификовати кључне индикаторе као предикторе ризика да дете развије тешкоће у понашању. Претпоставља се да је кључна варијабли која делује на присуство тешкоћа у свим доменима *контекст* у коме је дете одрастало.

Хипотезе у вези са првим специфичним циљем истраживања: Очекује се да ће деца одрасла у неповољном развојном контексту имати значајно више тешкоћа у понашању, али и у другим доменима емоционално-социјалног развоја, у односу на децу одраслу у, по дефиницији, повољном контексту. Такође, претпоставка је да се тешкоће у понашању усложњавају са узрастом, као и да су присутније код дечака.

X1: Деца са неповољнијим условима раног развоја (бројним променама средине, боравком у установама и злостављањем/грубим занемаривањем) испољавају бројне и комплексне тешкоће у домену понашања.

Резултати истраживања недвосмислено потврђују да деца одрасла у неповољном (у односу на децу из повољног) развојног контекста статистички значајно више испољавају тешкоће у понашању.

X2: Показатељи антисоцијалог понашања усложњавају се са узрастом – постају бројнији и комплекснији.

У вези са овом хипотезом, запажа се тенденција утицаја контекста одрастања на број и тежину испољених тешкоћа кроз узрасте. Тешкоће код деце одрасле у повољном контексту генерално су малобројне, а значајно их је мање присутно него код деце одрасле у неповољном контексту. Дакле у првој подгрупи, оне линеарно, али незнантно и статистички незначајно расту кроз узрастне периоде и највиши ниво достижу на узрасту 13 до 18 година – али све у оквиру развојног, *нормалног* и недраматичног испољавања. За разлику од њих, деца са неповољним условима развоја испољавају значајно више тешкоћа од деце из повољног контекста, које кулминирају на узрасту 7 до 12 година, а затим нешто опадају у периоду 13 до 18 година. Другим речима, може се закључити да је у подгрупи деце са неповољним условима развоја пред-пубертет и пубертет много бурнији, а иако се број испољених тешкоћа нешто смањује у броју у адолесценцији (13-18 година), повећава се њихов *малигнитет*, тј. тежина тешкоћа. То је показала анализа развоја квалитета/врсте тешкоћа у понашању, према узрастима.

X3: Проблеми у понашању присутнији су код дечака, него код девојчица.

Иако студија потврђује ову хипотезу, мора се узети у обзир да је значајно више дечака у студији одрасло у неповољном контексту, отуда се не може једнозначно тврдити да ли је за потврду ове тезе одговорнији фактор *пол* или *контекст*. Важно је напоменути да између генетских, срединских фактора и утицаја пола, истраживања дају предност онима из прве две групе.

X4: Деца која су касно измештена из неповољних услова развоја, имају више промена средине и/ли трауматична искуства злостављања, испољавају значајно више тешкоћа у свим доменима емоционално-социјалног развоја (у навикама исхране, сна, чистоће; у области емоционалног реаговања; активитета и пажње; аутоеротских и аутоагресивних радњи; односа са ужим и ширим

окружењем), а које имплицирају присуство несигурних образаца афективне везаности.

Ова хипотеза је у потпуности потврђена, а контекст одрастања утиче на присуство или одсуство тешкоћа деце истог узрасног периода. Тиме је претходно описана тенденција у вези тешкоћа у понашању, формално статистички потврђена као интеракција контекста и узраста, када се посматрају испољене тешкоће у другим доменима емоционално-социјалног развоја. Дакле, деца одрасла у неповољном развојном контексту, који ремети формирање сигурних образаца везивања, испољавају значајно више тешкоћа у навикама, регулацији афекта и односу са окружењем од деце из повољног контекста, гледано укупно, као и из перспективе различитих узрасних периода. Анализа је омогућила и идентификовање узрастних кластера тешкоћа у емоционално-социјалном развоју који прате тешкоће у понашању.

X5: Индикатори за несигурне образце привржености на нижим узрастима присутни су у готово свим доменима емоционално-социјалног развоја (навике исхране, сна, чистоће; емоционално реаговање; активитет и пажња; аутоеротске и аутоагресивне радње; однос са ужим и ширим окружењем).

Из потврде претходне хипотезе, имлицитно произилази и потврда X5, која указује на дифузну природу одговора деце на неповољне услове развоја, посебно на раним узрастима. Студија недвосмислено показује да су реакције детета на неповољне услове развоја, на раним узрастима, бурне и масивне у свим доменима (укључујући и манифестације у понашању), нарочито уколико су деца злостављана. Додатно, добијен је налаз да су раздобља пубертета и адолесценције значајно опхрванији тешкоћама у високо ризичној групи, у свим доменима. Може се закључити да се путање тешкоћа у функционисању деце истог узраста значајно разликују у зависности од контекста под чијим утицајем су одрасла.

Хипотезе у вези са другим специфичним циљем истраживања:

X6: Децу са неповољним условима раног развоја која испољавају бројне тешкоће у понашању, истовремено прате и бројне тешкоће у целокупном емоционално-социјалном развоју - што може да укаже на допринос несигурних образаца привржености у формирању и предикцији проблема у понашању.

Чињеница да деца из ризичног узорка са више тешкоћа у понашању испољавају више тешкоћа у и другим доменима емоционално-социјалног развоја, указује на повезаност ове две појаве. Пошто је рад омогућио идентификовање узрасних кластера непожељног понашања, као и кластера тешкоћа у емоционално-социјалном развоју који их узрастно прате – **стекли су се услови за верификацију и допуну допуну из холистичке перспективе, релевантног модела развоја проблема у понашању - социјално-интеркативног модела Патерсона, Рајда и Дишона (Patterson, Reid, Dishon, 1992).**

Истраживање не само да је потврдило налазе других студија – да у популацији деце која одрастју под ризиком, несигурни обрасци везивања високо корелирају, тј. доприносе развоју проблема у понашању, већ идентификује индикаторе за несигурне обрасце афективне везаности кроз узрастне периоде, чиме се потврђује концепт њиховог целоживотног утицаја на функционисање индивидуе. Закључци намећу препоруку да је за конципирање развојних модела, као и за праксу процене и интервенција, за децу са проблемима у понашању неопходан интегративни, холистички приступ овој проблематици која узима у обзир квалитет примарне дијаде, тј. утицај радног модела односа на целокупни емоционално-социјални развој индивидуе.

4. Кратак опис садржаја дисертације

Дисертација, поред уводног дела, садржи дефинисане четири целине - *теоријски део, методолошки део, приказ резултата и њихову дискусију и закључке*, при чему је јасно апострофирана развојна оријентација на којој истраживање почива.

Теоријски део је покрио следеће релевантне теме: 1. *Одређење појмова у области проблема у понашању* из оквира различитих парадигми – од категоријале до развојно-еколошке, интегративне парадигме. 2. Друга по реду тема обрађује (факторе за) *настанак проблема у понашању*, такође, из оквира различитих теорија и приступа, са фокусом на развојно-еколошким моделима. 3. Посебно је разматран *појам и теорија афективне везаности*, као и *индикатори за присуство несигурних образаца везивања*. 4. *Одређење појма деца под ризиком*, у еколошком моделу,

подразумева осврт и на групе деце под ризиком у актуелном систему социјалне заштите у Србији; 5. Последња тема анализира истраживања која се баве *доприносом несигурних образаца афективне везаности развоју проблема у понашању*. Због обима теме, теоријски део је више сажет него обиман, али зато доследно прати линију развојне парадигме и њен потенцијални допринос у разумевању проблема у понашању.

Методолошки део обухвата: дефинисање проблема истраживања, циљева и основних хипотеза, као и варијабли истраживања. Узорак испитаника је јасно приказан, као и начин формирања подзорка деце која одрастају у повољном (*контекст 1*) и неповољним контекстима одрастања (*контекст 2 и 3*). Примењена (оригинална) батерија инструмената детаљно је описана, као и поступак за селекцију валидних протокола/података. Предочени су и коришћени поступци у статистичкој обради прикупљених података.

Посебна пажња посвећена је процедури истраживања с обзиром на специфичности испитиване популације, као и поступка који је коришћен при прикупљању података.

Поглавље које се односи на *резултате* истраживања, састоји се из два дела. У првом, докторанткиња је приказала резултате из перспективе утицаја врсте контекста, узраста и пола, на испољавање тешкоћа у понашању, али и у целокупном емоционално-социјалном развоју. У другом делу, кандидаткиња се бави развојним аспектом тешкоћа у понашању и њихове повезаност са тешкоћама у области навика, регулације афекта и односа са окружењем., што је омогућило дефинисање кластера проблема који употпуњују модел развоја проблема у понашању (Patterson, Reid, Dishon, 1992) из холистичке перспективе.

У *закључцима* докторанткиња одговара на напред постављена истраживачка питања и даје низ посебних препорука за праксу процене и креирања интервенција. Поред тога, истиче неопходност холистичког приступа изучавању деце са проблемима у понашању.

5. Остварени резултати и научни допринос дисертације

Доношење одлука о најбољим могућим решењима за дете које одраста у неповољном контексту треба да проистекне из емпиријских истраживања која моделују коришћење документације за доношење одлука – важних за примену научних сазнања, као и за креирање социјалне политике, а од изузетне је важности у светлу реформисања система социјалне заштите, као и образовног система у нас, што упућује на значај бављења овом тематиком.

У складу са тим, дисертација кандидаткиње Б. Радојевић нуди неколико значајних резултата и остварења.

У *теоријском смислу*, рад доследно примењује комплексну и амбициозну развојну и интегративну парадигму која операционализује социјални модел ометености, а затим је у истраживачком делу, доследно и емпиријски валидира. Тиме даје неспоран допринос разумевању проблема у понашању код деце са несигурним обрасцима афективне везаности и доказује значај квалитета афективне дијаде, као једне од кључних детерминанти за развој про- или анти-социјалног понашања.

Рад је, кроз доследну примену холистичког и развојно-контекстуалног приступа, омогућио и мапирање валидних индикатора за праћење испољавања несигурних образаца афективне везаности од детињства до одраслог доба, и разумевање њихове повезаности са проблемима у понашању кроз развојне стадијуме. Управо том, узрастно-релевантном идентификацијом индикатора, постигнута је потврда целоживотне релевантности Болбијевог концепта афективне везаности и добијен одговор шта се са њим дешава након четврте године старости (када је по Бовлбу-ју завршна фаза), што је значајан теоријски допринос. Поред тога, резултати неоспорно обезбеђују боље разумевање настанка и усложњавања проблема у понашању, допуном четворофазног развојног-социјално интеркативног модела Патерсона, Рајда и Дишона (Patterson, Reid, Dishon, 1992) кластерима тешкоћа у целокупном емоционално-социјалном развоју, које произилазе из несигурних образаца афективне везаности, а пратилац су *раног типа* проблема у понашању (који предвидиво води ка делинквенцији).

На тај начин, у практичном смислу, резултати могу значајно да допринесу конструисању проактивних система ране детекције, тј. идентификовања деце са

несигурним обрасцима везивања, а која су под ризиком да екстернализују тешкоће у виду развијања антисоцијалног понашања. Тиме се, такође, стичу услови за ре-дефинисање критеријума за регистровање проблема у понашању који би укључивали и индикаторе за поремећај афективне везаности, а све може да има значајне импликације и по дијагностичке системе – првенствено оне ране (као што је нпр. Дијагностички систем 0 -3), као и увремењену интервенцију.

Ово емпиријско истраживање и тумачење резултата у светлу развојно-еколошког приступа, те извођење импликација значајних за превенцију проблема у понашању код деце која одрастају под ризиком, значајно може да допринесе како разумевању социо-емоционалног развоја, тако и конципирању интервентних програма. Са друге стране, овај рад може да буде значајан допринос и ваљана основа за, на подацима засновано, доношење одлука у склопу реформе социјалне политике и њених имплементација на различитим нивоима праксе. Такође, ово истраживање може значајно допринети унапређивању образовања и усавршавања професионалаца у области социјалног рада.

5. Закључак

Докторска дисертација у целини а посебно резултати истраживања и из њих изведене опште и специфичне препоруке представљају допринос на неколико нивоа: *теоријском* – потврђују целоживотни карактер и релевантност концепта афективне везаности за функционисање индивидуе у целокупном емоционално-социјалном развоју, као и специфично његов допринос настанку проблема у понашању. Из те перспективе, рад је омогућио и допуну развојног социјално-инерактивног модела настанка проблема у понашању (Patterson, Reid, Dishon, 1992), а садржи и импликације значајне за дијагностичке системе, посебно ране. Посебно је важно да резултати ове студије, могу да имају велики непосредни значај за децу и адолесценте са проблемима у понашању, њихове породице, као и системе образовања, социјалне заштите и здравства.

Из тог разлога, *научни допринос* овог рада може се сагледати како на теоријском, емпиријском, тако и на нивоу релевантном за праксу – за конструисање проактивних система и инструмената за рану детекцију деце која развијају тешкоће у понашању,

као и за креирање модалитета ефикасне помоћи и подршке деци и важним одраслима у њиховом животу – одгајатељима, васпитачима, наставницима и професионалцима у помагачким професијама који се баве децом.

Дисертација мр Бранке Радојевић ПРОБЛЕМИ У ПОНАШАЊУ И РАЗВОЈ НЕСИГУРНИХ ОБРАЗАЦА ВЕЗИВАЊА: *УЛОГА КОНТЕКСТА ОДРАСТАЊА ДЕЦЕ ПОД РИЗИКОМ* представља оригинално и самостално научно дело, урађена је у свему према одобреној пријави и тиме су се стекли услови за њену јавну одбрану.

У Београду, 10.03.2016.год.

Потписи чланова комисије:

Проф. др Вера Рајовић

Проф. др Драган Попадић

Проф. др Данка Рауловић

Проф. др Марија Митић